

BALOGH JUDIT

A PURITANIZMUS ÉS ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG KULTURÁLIS ÁTALAKULÁSA A 16–17. SZÁZADBAN

Abstract. Puritanism and the Cultural Transformation of Northeastern Hungary in the 16th and 17th Centuries. This study explores the cultural transformation of Northeastern Hungary in light of the impact of the Reformation and, more specifically, its puritan strand. The Reformation itself brought significant changes to the region, as synods mandated the employment of schoolmasters, teachers, and rectors alongside pastors in every settlement. In the 17th century, a group of individuals—returning from studies at English and Dutch universities—arrived in the region and sought to introduce puritan ideals. Evidence from the market towns of the region reveals that puritan preachers, such as János Tolnai Dali, aimed not only to reform and revive religious life after the decline of late 16th-century Reformed orthodoxy, but also to reshape school curricula and reframe attitudes toward education and communal life. Sporadic sources suggest the emergence of a civic mindset, including calls for the education of women. These developments contributed fundamentally to the transformation of urban life in the region.

Keywords: Reformation, Puritanism, market towns, Northeastern Hungary, urbanization

A reformáció Északkelet-Magyarországon

A reformáció a 16. század negyvenes-ötvenes éveitől rendkívül intenzíven jelen volt Északkelet-Magyarországon, és ennek a hatása sokrétűen hatott a vidék társadalmára és kultúrájára, életmódjára is.¹ Ez Magyarország egészéhez képest némi késést mutat, hiszen máshol már Luther fellépése után egy-két évvel találkozunk tanai hirdetőivel.² A késés okai között az első és legfontosabb, hogy a magyarországi reformáció első hulláma a német ajkú városi lakosságot érinti

¹ Zoványi 1977: 165.

² Bunyitay – Karácsonyi – Rapaics 1904 Passim. Ez a kötet számos dokumentumot tartalmaz, amelyek a reformáció tanainak korai megjelenését bizonyítják. Révész 1938: 40–50.

mind a Felvidéken,³ mind pedig Erdélyben.⁴ A szabad királyi városok fogadták be leghamarabb Luther tanításait, és később is többé-kevésbé megmaradtak abban.⁵ A magyar ajkú vidékek, illetve a mezővárosok, ha nyitottak is voltak a lutheri tanok iránt, hamar a svájci reformáció követőivé váltak. Az „áttörés” akkorra tehető, amikor vándorprédikátorok jelennek meg, hogy az 1530-as évektől kezdve sorra járják a városokat, falvakat, és hirdessék a reformáció tételeit.⁶ A vándorprédikátorok legtöbbször tudjuk, hogy Krakkóban tanult, ahol 1523 és 1528 között már erős hatása volt a lutheri eszméknek,⁷ mert hazatérve a krakkói diákok a reformáció követőivé válnak.⁸ A következő állomásuk rendszerint Wittenberg, a lutheri teológia fellegvára, ahol azonban már nem Luthert találták, hanem Philip Melanchton, aki tanításait tekintve átmenetet képezett⁹ Luther és a kálvini gondolatokat valló Ulrich Zwingli között.¹⁰ Melanchton egész életében elkeseredetten igyekezett kibékíteni a protestantizmus két, egyre markánsabban elváló irányát, így a döntő kérdésekben – mint az Úrvacsora problémája – olyan álláspontot képviselt, mely elfogadható volt mindkét fél számára.¹¹ Ennek viszont az lett a következménye, hogy tanítványai nyitottakká váltak a kálvinizmus tanai iránt, sőt – bárha magukat még lutheránusoknak címezték – tanításaik már Kálvinhoz, illetve követőikhez álltak közel.¹²

Az első magyar reformátorokról általában elmondható, hogy ezt az utat járták be, és Melanchton tanítványaiként később szinte észrevétlenül lettek a kálvini reformáció hívei.

A magyar reformátorok többsége¹³ sem Kálvinnal, sem Genffel nem volt olyan közvetlen kapcsolatban, mint Ulrich Zwinglivel és Zürichhel, illetve

³ Bunyitay – Karácsonyi – Rapaics 1909: 101.

⁴ Zoványi 1986: 146–225.

⁵ Zoványi 1986: 378–445.

⁶ Zoványi 1986: 96–148.

⁷ Krakkó nagy valószínűséggel nem is annyira a lutheri tanok, mint inkább a humanizmus szellemének volt egyik fellegvára, így az ott tanult diákok elsősorban az egyházzal szembeni kritikát és az új iránti nyitottságot hozzák Magyarországra. Ez azonban éppen a lutheri egyházkritika elfogadásának irányába mozdítja őket.

⁸ 1532 második felében Dévai Bíró Mátyás és Kálmáncsehi Sánta Márton is krakkói diák. Mindkettőjükéről tudjuk, hogy tanulmányaikat befejezve még bizonyos ideig a régi egyház szolgálatában állnak, de a harmincas évek végére az új eszmék szolgálatába szegődnek.

⁹ Buzogány 2007: 382.

¹⁰ Bíró – Szilágyi – Bucsay – Varga 1995: 35–36.

¹¹ Melanchton 1540-ben fogalmazta újra az Ágostai Hitvallás úrvacsorai cikkét, hogy elfogadhassa mind a lutheri, mind a helvét irányú reformáció.

¹² A magyar reformáció első hitvalláskészítő zsinatán, Erdődön 1545-ben az egyházvidék huszonnyolc lelkésze a Melanchton által átfogalmazott úrvacsorátant, az úgynevezett Variatát fogadja el.

¹³ Ez alól a szabály alól természetesen kivétel Szegedi Kis István, aki Kálvin első magyar követői közé tartozik, és Loci communes című művében éppen a kálvini teológia kiváló

Theodore de Beze-zel.¹⁴ Ez pedig később vált fontossá az egyházszerkezetről vallott nézeteik kialakulása szempontjából.¹⁵

Krakkói diák, majd Melancthon tanítványa volt Északkelet-Magyarország legizgalmasabb prédikátoregyénisége, Dévai Bíró Mátyás, akinek a pályája nagyszerűen mutatja a lutheri tanítástól induló és a helvét irány felé mutató teológiai gondolkodást. 1531-ben már Kassán prédikált a polgárok rokonszenve és támogatása mellett, mert bár az egri püspök elfogatta, 1533 nyarán kiszabadították. Később, 1539-ben Sárospatakon szolgált Perényi Péter udvari papjaként, majd 1541-ben Szikszón lett az iskola vezetője. A környék minden fontosabb városában befogadtattak a tanai, ha újra és újra menekülnie is kellett az egri püspök üldözései miatt. 1542-ben Miskolcon hirdette az ígét, ami azonban nem járt még eredménnyel. Ennek ellenére a század második felére a régió fontosabb települései, mezővárosai a reformáció központjaivá váltak, közöttük azok a hegyaljai mezővárosok, amelyek a középkor végére jelentősen megerősödtek és nyitottakká váltak.¹⁶ Talán nem véletlen, hogy Északkelet-Magyarország a reformáció egyik izgalmas gyűjtőpontjává vált, amikor a helyszíne lett az első teljes magyar nyelvű Biblia lefordításának és kinyomtatásának.¹⁷ Bár a vizsolyi Biblia a méretei miatt sem volt a legmodernebb a korban, és a magyar protestáns prédikátoroknak is hosszú időbe került, míg „átszoktak” a használatára, a fordítás és a megjelenés ténye fontos volt az egész konfesszionalizációs folyamat szempontjából, és a régiónak is súlyt adott annak ellenére, hogy mind az erdélyi területek, mind pedig Debrecen az erdélyi fejedelmek támogató jelenléte miatt erősebbé tudott válni a 17. század folyamán.

A reformáció a 16. század végére a folyamatos hitviták korszakát élte, és emiatt arra kényszerült, hogy állandóan a saját teológiai tanításának megfogalmazásával, a hitvallások megjelentetésével és azok bibliai eredetének az igazolásával foglalkozzon. Ez a törekvés eredményezte a református ortodoxia kialakulását. Északkelet-Magyarország e téren is fontos régiónak bizonyult, hiszen itt születtek meg a Debrecen-Egervölgyi¹⁸ és a Tarcál-Tordai Hitvallások is.¹⁹ Szilágyi Benjámin István feljegyzéseiből értesülünk arról, hogy már 1561-ben lehetett Tarcalon egy zsinat, ahol a sárospataki lelkész Kopácsi István elnökölt, és ahol a vita tárgya

ismeretéről tett tanúbizonyságot: Szegedi Kis 2022.

¹⁴ Bíró – Szilágyi – Bucsay – Varga 1995: 65–66.

¹⁵ Részben ezzel magyarázható az, hogy a magyar reformáció nem lesz következetes a zsinat-presbiteri egyházkormányzat kiépítésében.

¹⁶ Gulyás 2017: 23–38.

¹⁷ Harsányi 1940: 82.; Horváth 1957: 311.; Farkasdy 1990: 702.

¹⁸ Csepregi 2012: 169–181.

¹⁹ Dienes 2017: 46–55, 98–106.

a predestináció kérdése volt.²⁰ Ezen a zsinaton valószínűleg Mélius Juhász Péter, Debrecen papja és a Tiszántúl püspöke is jelen volt, nemcsak 1561-ben, de a következő évi és több forrásban szereplő 1562-es tarcali zsinaton is. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy mindkét zsinat védnöke a protestantizmust erősen pártoló Némethi Ferenc, János Zsigmond tokaji kapitánya volt.²¹ Az ő és Mélius kapcsolatára utal a Mélius-féle debreceni hitvallás és Kálvin kátéjának fordítása, amelyet a debreceni püspök Némethinek ajánlott. A kettőjük kapcsolata hozott új fejezetet a tiszáninneni egyházmegye reformációjába. Az addigi változások központi alakja, mozgatórugója ugyanis a Perényi család, leginkább pedig a következetesen lutheránus Perényi Gábor volt. Ő azonban Regéc urával, Alaghi Menyhérttel és Eger kapitányával, Mágócsy Gáspárral együtt először hitvitára hívta a kálvini eszmék felé hajló lelkészeit, majd pedig elbocsátotta őket.²² Mégsem tudja megállítani a folyamatot, mely egyre erőteljesebben mutatott a reformáció svájci irányának elfogadása felé. Ezzel párhuzamosan történt meg a létrejövő-létrejött protestáns egyházak intézményesülése, most már tehát a helvét tanok elfogadásával. Az 1562-es tarcali zsinat minden intézkedése ezt az önállósulást és intézményesülést dokumentálta.²³ Ez a zsinat is Némethi Ferenc oltalma alatt tartatott meg, az események irányítói pedig Thuri Farkas Pál és Kopácsi István sárospataki prédikátor, valamint a pataki iskola rektora, Szikszai Fabricius Balázs voltak. A zsinaton Kopácsi megbízásából Szikszai prédikált, s minden bizonnyal jelen voltak Zemplén, Abaúj és Borsod képviselői is. A jelen lévő lelkészek Theodore de Beze 1560-ban közzétett hitvallásának egy átdolgozását fogadták el. Az itt megszövegezett hitvallást egy évvel később, 1563-ban az erdélyi protestánsok tordai zsinatán is elfogadták. Beze hitvallása, illetve annak a későbbi Tarcal-Tordai Hitvallás néven emlegetett változata jól tükrözte a kialakuló egyház helyzetét dogmatikáját és struktúráját tekintve is.

Tarcalon jelen lévő lelkészek ugyanis nem véletlenül választották Kálvin helyett a kálvini szellemű, de bizonyos pontokon attól eltérő Beze művét. Theodore de Beze hitvallása így egyszerre kettős célt szolgált. Mivel az úrvacsora kérdésében Lutherhez állt közel, nem volt idegen a Wittenbergben lutheri szellemben tanult lelkészeknek. Mivel azonban kétségkívül Kálvin hatását mutatta, magát Kálvint is tudta népszerűsíteni. Látható tehát a tanok tekintetében az átmenetiség. Ugyanakkor már itt feltűnő a kialakuló struktúrát tekintve az, hogy – bár Beze

²⁰ Zoványi 1986: 403.

²¹ Szabadi 2005.

²² Szabó András kutatásai alapján tudjuk, hogy a szakirodalom által korábban tőketerebesinek nevezett hitvita valójában nem Terebesen, hanem a füzéri várban zajlott le. Szabó 1987: 270.

²³ Zoványi 1986: 402–406.

meglehetősen nagy teret szentelt az egyetemes zsinatnak mint az egyházkormányzás legfőbb szervének – ezt a terjedelmes részt a tarcali zsinat résztvevői teljesen mellőzték. Kérdés, hogy vajon azért-e, mert időszerűtlennek vagy fölöslegesnek tartották. Az is kérdés továbbá, hogy a régió elhelyezkedése is szerepet játszott-e ebben a döntésben.

Akárhogyan is értékelték, a Tarcal-Tordai Hitvallás mintegy előrevetítette az egész létrejövő magyar református egyház struktúrájának felemás voltát, hiszen a magyarországi az egyetlen, amelynek egyházkormányzata episzkopális, azaz püspöki – hierarchikus. További érdekesség, hogy ennek ellenére éppen itt, a tiszánineni kerületben álltak ellen legtovább a püspökválasztás kötelezettségének, 1735-ig.²⁴ Ehelyett úgynevezett seniorok vagy esperesek irányítják a különböző egyházmegyéket; az egész egyházkerületet tekintve pedig az az irányító, akinek egyházmegyéjében a zsinatot tartják. Úgy tűnik, ebben nagy szerepe lesz a személyes tekintélynek.

1564-ben még mindig Némethi Ferenc segédletével és még mindig Tarcalon tartanak zsinatot, melyen ismét aláírják Beze hitvallását. A tiszánineni espereségek első nagyobb, már törvényalkotó zsinatát Göncön tartják 1566 januárjában. A helyváltozás oka egyrészt Némethi Ferenc 1565-ben bekövetkezett halála, másrészt egy nagy formátumú, erőteljes személyiség előtérbe kerülése. Károlyi Radics Gáspár, Gönc lelkésze lesz a központi figurája az eseményeknek mint kassavölgyi senior. Thuri Farkas Pál és Szikszai, valamint Kopácsi is eltávozik ekkorra Perényi Gábor jóvoltából, így Károlyi Gáspár marad a legnagyobb tekintélyű vezető a már idős Mohi Ferencsel, a borsodi seniorral és szikszói prédikátorral együtt.

Az idős Mohi Ferenc, Szikszó prédikátora tehát az első, akit a borsodi egyházmegyében seniorként tartunk számon. Az ő és Károlyi Gáspár vezetésével alkotja meg a gönci zsinat egyházi törvényeit, rendtartását az esperességek papjai és tanítói számára; emellett hitvitára is sor kerül Károlyi és az antitrinitarizmus itteni fő képviselője, Egri Lukács között.

Az 1565 és 1568 között eltelő két év az intézmény kiépülésének az ideje az északkeleti régióban. E két esztendő alatt három zsinaton lezajlik a környék egyetlen jelentősebb hitvitája az antitrinitárius Egri Lukáccsal; a hitviták végére a Schwendi Lázár felsőmagyarországi főkapitány által Kassára összehívott közös lutheránus–helvét zsinat tesz pontot a kassai elsőpap elnöklése alatt, ahol cáfolják és elvetik Egri tanait, akit már korábban megfosztottak szabadságától, majd pedig Schwendi börtönbe záratja. Mivel a környéken nincsen jelentős számú követője, így az antitrinitáriusok elleni harc is lekerül a napirendről. A hitvitával

²⁴ Dienes 1998: 1–84.

párhuzamosan történik meg a tiszáninneni egyházkerület önállóvá válása és a borsodi egyházmegye élén az esperesváltás is.

A század végére kialakult és meg is erősödött ez az ortodox irányzat, és a kiépülő református kollégiumokban, így Sárospatakon is elsősorban a hitvitára készített fel az iskola a klasszikus humanista vitakultúra felhasználásával. A kizárólag a hitvitára koncentráló teologizáló létmódhoz képest a 17. század harmincas éveiben a peregrinusok számára újdonságot jelentett a puritán eszmékkel való megismerkedés. A puritán eszmék első magyarországi megjelenése és mozgalommá válása is éppen e régióhoz köthető.

A puritanizmus

A puritán mozgalom a reformáció kálvini irányát tekintette alapnak, és ez alapján kívánta „teljessé tenni”, azaz beteljesíteni az addig elindult folyamatokat a protestáns reformok tekintetében. A genfi példa ugyan Kálvin halála után még Genfben sem volt folytatható, ám mégis eszménnyé vált, sőt tovább is fejlődött. Elsősorban angol és holland területeken fejtett ki jelentős hatást.²⁵ A tanításai és céljai között szerepelt a kálvini teológia gyakorlatba ültetése, a személyes megtérés és hitélet, az úgynevezett protestáns kegyesség gyakorlatának megvalósítása, valamint a genfi egyházszervezeti reformok átvétele is. A reformáció teljessé tétele erőteljesen megfogalmazódott az angol társadalomban, főleg a VI. Edward halálát követő időben, de I. Erzsébet egyházpolitikája alatt is. A puritán eszméket képviselők közül sokan elhagyták az Angol Királyságot. Így tett az a William Ames is, aki a hollandiai Franecker egyetemén működött az emigrációja után, és ott számos magyar diák került kapcsolatba vele.²⁶

A magyar puritanizmus

A magyarországi reformáció egyrészt nagy hatást tett az egész társadalomra, másrészt az életmód, a hitélet vagy az egyházszervezet tekintetében kevésbé hatolt mélyre a 16. században. Az Oszmán Birodalom támadásai, a mohácsi ütközet következményei szinte előkészítették a terepet a hitújítás eszméinek elterjedéséhez. Ebben a háborús pusztítás és az ennek következtében előálló egzisztenciális bizonytalanság, a katolikus egyház bizonyos helyekről való eltűnése valószínűleg

²⁵ Petróczi 2006a.

²⁶ Tóth 2021: 169–190.; Balogh 1999.

jelentősebb szerepet játszott, mint a reformátorok által közölt hittartalmak. Míg a francia területeken a reformált hit hívei akár a városokon kívüli csűrökbe is kivonultak az istentiszteletek megtartására, addig ez Magyarországon, így az északkeleti régióban sem volt jellemző. A templomok berendezésének a zürichihez hasonló látványos eltávolítására is viszonylag ritkán volt példa. Emiatt jogosan érezhették a 17. század elejétől többen azt, hogy nálunk sem lett „teljessé” a reformáció folyamata. Az is igaz, hogy még a 16. század második felében is volt némi bizonytalanság laikusok és lelkészek között is azzal kapcsolatban, hogy vajon nem sikerül-e az egész egyházra kiterjeszteni a reformeszméket. A trienti zsinat persze már megmutatta, hogy a pápai udvar és a középkori hagyományokat őrző egyházszervezet nem kívánt a reformatori gondolatok többségével azonosulni, a 16. század folyamán mégis megmaradt számos bizonytalanság teológiai és egyházszervezeti kérdések tekintetében is. A puritán eszmék szerinti egyházkormányzati reformok első, forrásokban is fennmaradt követelője, Szilvásújfalvi Anderkó Imre²⁷ is ebben a régióban kezdte a tanulmányait, hiszen a sárospataki kollégium diákja volt.²⁸ A tanulmányait Wittenberg után 1595. április 22-től Heidelbergben folytatta, majd pedig olyan egyetemekre peregrinált, főképpen Hollandiában és Angliában, ahol már ismertek voltak a puritán tanok. Hazatérte után a Debreceni Református Kollégium rektora lett, később 1604-től a debreceni egyházmegye esperesévé választották. Nem sokkal ezt követően kezdődött egy évekig tartó vitája Hodászi Lukáccsal, a tiszántúli egyházkerület püspökével. Hodászi a korábban már említett református ortodoxia híve volt, és mivel az elsődleges célja az apológia, a hitvédelem volt, a felforgatónak számító Szilvásújfalvi Anderkót végül 1610-ben a zsinat elé idézte, ahol megfosztották az állásától, sőt a palástjától is, azaz nem vállalhatott lelkészi szolgálatot máshol sem. Az egyházi eljárást egy világi per is követte, hiszen a hierarchiával szemben megfogalmazott gondolatok alkalmasint a világi hierarchiát is sérthették. Ebben a perben, Báthory Gábor erdélyi fejedelem támogatásával szintén elítélték és börtönbe is került, ahonnan csak két év múlva, Bethlen Gábor segítségével szabadult ki.²⁹ A puritán gondolkodásból számos elemet átvett Medgyesi Pál, aki fiatalon ugyan főleg Debrecenhez és környékéhez kötődött, de 1648-tól Lorántffy Zsuzsanna sárospataki várába került udvari papként, és itt élt 1663-ban bekövetkezett haláláig, 1660-tól a város lelkészeként.³⁰ Mintegy tizenöt éves sárospataki jelenléte és prédikációi minden bizonnyal jelentősen formálták nemcsak a sárospatakiak, de az egész régió gondolkodását is.³¹ Medgyesi fő műve,

²⁷ Keserű 1971.

²⁸ Keserű 1969: 3–46.

²⁹ Keserű 1971: 53–58.; Herepei 1965c: 317–319.

³⁰ Császár 1911.

³¹ Petrőczy 2007; Luffy 2015.

Lewis Bayly Paxis pietatis című munkája ugyan már 1636-ban megjelent,³² de a későbbi prédikációi és az általa képviselt nézetek is ebben a szellemiségben fogantak.

A két ember, Szilvásújfalvi Anderkó Imre és Medgyesi Pál sárospataki jelenléte közötti bő fél évszázad alatt nagyot változott a sárospataki kollégium és a környék lelkeszeinek a gondolkodása, hiszen 1639-ben hazatért Angliából Tolnai Dali János, aki körül már mozgalom szerveződött.

A magyar puritán mozgalom legnagyobb hatást kiváltó szervezője, Tolnai Dali János Északkelet-Magyarországon működött, és tanítványa volt a korábban már említett William Amesnek. Tolnai mint az új generáció képviselője 1631-től a leideni, 1632-től a franekeri, majd a groningeni egyetem hallgatója volt, 1633-tól 1638-ig pedig Londonban tanult.³³ Gyulafehérvári tanára, a Bethlen Gábor hívására Erdélybe jött Johann Heinrich Bisterfeld³⁴ ajánlásával jutott el külföldre. Bisterfeld, aki diplomáciai megbízatásai révén szerepet játszott I. Rákóczi György külpolitikájában a harmincéves háború ideje alatt, szoros kapcsolatot tartott fenn a korszakban Samuel Hartlieb³⁵ londoni körével. Valószínű, hogy ennek a körnek, valamint William Ames³⁶ franekeri teológiai professzornak a hatására ismerte meg Tolnai Dali János a puritanizmus eszméit, a *praxis pietatis*nak,³⁷ a kegyesség gyakorlati életben való megvalósításának és a kálvini egyházkormányzat³⁸ létrehozásának az igényét. Hazajövele előtt Londonban, 1638. február 9-én írta alá néhány társával együtt azt a „londoni liga”³⁹ néven ismert iratot, amelyben kötelezik egymást a Bibliában megfogalmazottak következetes érvényesítésére a hétköznapi életben is.⁴⁰ Ennek az eszménynek a jegyében

³² A munka kiadása 300-ik évfordulójának tiszteletére 1936-ban megjelent a mű egy modernizált verziója: Medgyesi – Bayly 2012.

³³ Makkai 1952: 53–102.

³⁴ Bisterfeldről újabban: Viskolcz 2003: 234.; Kármán 2021: 465–516.

³⁵ Kvacsala 1892a.; 1892b.; Turnbull 1947; Leslie – Greengrass – Raylor 1994.

³⁶ William Ames a puritanizmus egyik vezető teológusa, filozófus. Az independens puritán elveket foglalta teológiai rendszerbe. Petrus Ramus hatását mutatja teológiai és filozófiai gondolkodása, miszerint elveti a skolasztikus formalizmust, helyette a tapasztalatra, a gyakorlatra helyezi a hangsúlyt. Célja a gyakorlat, az élet valósága felé fordulás, így tanításában nagy figyelemmel fordul a természettudományok felé. A kereszténységben a legfontosabbnak nem a hitvitázást és a dogmatizálást tartja, hanem a Biblia tanításainak megélését a mindennapokban. Az egyház számára nem egy intézmény, hanem az adott gyülekezet, így tehát ellenzi a hierarchiát.

³⁷ Medgyesi – Bayly: 2012.

³⁸ A zsinat-presbiteri egyházkormányzati formát a püspöki-hierarchikus helyett.

³⁹ Formula singularitatis: 1638 február 9.: „Londoni liga”: a Tolnai Dali János köré szerveződött teológusok: Szenczi Molnár János, Keserői Dajka Pál, Mohácsi István, Kuti János, Vásárhelyi János, Szikszai Benedek, Szegedi István, Kolosi P. Dániel.

⁴⁰ Zoványi 1911: 25–26.

tevékenykedett sárospataki tanárként, majd abaúji esperesként is. Tolnai a hazatérése után már az 1638-as debreceni zsinaton megszerezte I. Rákóczi György fejedelem támogatását, aki ki is nevezte a pataki kollégium tanárává.⁴¹ Az akkor már három tanárral működő kollégium tanárai 1639-re mind a puritán eszmék elkötelezettjei lettek. Tolnai Dali mellett ugyanis Erdőbényei Deák János volt a második tanár már 1637-től, és Tolnai kérésére harmadikként 1639-ben oda került Kolosi P. Dániel is,⁴² aki maga is a londoni liga aláírói között volt.⁴³ Tolnai Dali rendkívül energikusan, nagy tervekkel és radikális változtatási szándékkal kezdett bele a sárospataki munkájába. A céljuk a kollégiumi oktatás szinte teljes átalakítása volt a puritán eszméknek megfelelően. Ehhez a tananyagtól az oktatás mikéntjén keresztül mindent igyekeztek felhasználni. A puritánok a tanulást és a tanítást ugyanúgy a kegyesség gyakorlásának részeként tekintették, mint az egész életet.⁴⁴ Ez a szemléletmód megkövetelte a korábbi, arisztotelianus logika, gondolkodásmód átalakítását. Ezért az ifjú pataki tanárok is mellőzték a felfogásuk szerint elavult műveket, így a kollégiumi oktatásban addig használt Bartholomäus Keckermann-féle Logikát is. Bár Keckermann⁴⁵ maga is egy református egyetemen, Heidelbergben a magyarok által tisztelt és Bethlen Gábor által is szeretett David Pareus tanította egy rövid ideig, ő maga mégis a német református vonalat képviselte, és az arisztotelészi logikát vette alapul. Az ő munkája helyett a puritánok előnyben részesítették Petrus Ramus logikáját és az úgynevezett ramista műveket,⁴⁶ amelyek Ramus filozófiájának hatására születtek. Petrus Ramus, a francia humanista Platón és Cicero művei alapján kívánta megreformálni a mereven formalista arisztotelianus-skolasztikus gondolkodást. Számára az alap a természetes emberi bölcsesség volt, és a logikát sem az elit kiváltságának tekintette, hanem igyekezett azt mindenki számára érthetővé és elérhetővé is tenni. Az elméleti logikai konstrukciók helyett a megfigyelést és a kísérletezést ajánlotta, azaz a gyakorlat felé kívánt elmozdulni. Az ilyen szelvényben született művek érvelése racionális és jól követhető volt. Ez a szemlélet sokkal jobban megfelelt az evilági aszkézist és a kegyesség gyakorlatát középpontba állító puritánoknak. Tolnai Dali János a pataki tanrendbe először a Johann Heinrich Bisterfeld⁴⁷ által a rámizmus hatására 1635-ben írt és Gyulafehérváron

⁴¹ Petrőczy 2006b: 113.

⁴² Herepei 1965a.

⁴³ Bartók 2017; Dienes – Ugrai 2013: 33.

⁴⁴ Morgan 1988: 380.

⁴⁵ Freedman 1997: 305–364.; Szimonidesz 1942: 410–413.; Restás 2000: 477–497, 493–494.

⁴⁶ Kecskeméti 2019: 65–83.

⁴⁷ Kecskeméti Gábor szerint Bisterfeld valójában csak mérsékelten volt rámistának tekinthető, és erre éppen az 1652-ben megjelent kétszáz lapos metafizikai tankönyve a példa, amit a gyulafehérvári diákok számára írt, és amelynek az előszavában kifejtette, hogy bár

megjelent *Elementa logicae* című művet válogatta be,⁴⁸ később pedig magának Ramusnak a *Dialecticae libri duo* című munkáját is. A gyakorlati oktatáshoz hozzátartozott a zsoltáréneklés gyakorlása is. Ehhez a sárospataki tanárok a Szenczi Molnár Albert által lefordított genfi zsoltárokat használták, ami szintén tudatos program volt, és vitákat is váltott ki a korszakban.⁴⁹ A retorikát, a teológiai főtárgyakat – etika, dogmatika – Amesius könyvei alapján tanították. A változtatások gyorsak és radikálisak voltak, ami által a fiatal és ambiciózus oktatógárda kivívta a sárospataki első lelkész, Tolnai István és a zempléni esperes, Miskolci Csulyak István⁵⁰ haragját. Mindketten művelt prédikátorok voltak, de elsősorban a protestáns ortodoxia hívei, ráadásul Tolnai Dali János népszerűsége minden túlkapása ellenére is jelentős volt, ami mindkét vezető lelkész féltékenységét is kiváltotta. Miskolci Csulyak István a fejedelemhez írott levelekkel igyekezett elérni a puritán tanárok, elsősorban pedig Tolnai Dali János mihamarabbi távozását. Bár mindhárman kifejezetten népszerűek voltak mind a diákok, mind a fiatal prédikátorok, mind pedig a környék nemesei között, a diákságot megosztotta Tolnai türelmetlensége és agresszív, ítélező stílusa. A kollégium tanulóinak a hitéletét, Isten iránti elkötelezettségét nemcsak számontartotta, de a puritán kegyességi normák szerint kevésbé kegyeseket durván sértegette, „ördöglelkűeknek, fattyaknak, oktalan állatoknak,⁵¹ barmoknak, ebeknek, disznóknak nevezte a puritánus körön kívülieket. Kijelentette, hogy ennyi idő alatt már a kutyák és disznók is jobban növekedtek volna a kegyességben, mint ők”.⁵² A diákjait felosztotta kegyesekre, azaz a kegyességet intenzíven gyakorló hívőkre, és nem kegyesekre, és ennek következtében látványosan kedvezményeket adott a „hívő” közösség tagjai számára. Nem tudjuk, hogy ezek a pedagógusi túlkapások akkor is Tolnai távozásához vezettek volna, ha mindezt nem nagyította volna föl és nem állította volna I. Rákóczi György figyelme középpontjába az ellene írt leveleiben Miskolci Csulyak István.⁵³ A környéken nagy tekintélynek örvendő Miskolczi Csulyak hatására átmenetileg, mintegy hat évre megakadt tehát Sárospatakon a puritán eszmék terjedése, hiszen 1642-ben Tolnai Dalinak és Kolosi Dánielnek is távoznia kellett a kollégium tanári állásából. A kollégiumi oktatás reformja ennek ellenére elkezdődött, ráadásul Tolnai nem csupán a kollégiumi diákságot kívánta megfertőzni az eszméivel, hanem az egész társadalmat.

a metafizika bírálata jogos, mégis azt mutatja a pedagógiai tapasztalat, hogy a metafizika alkalmazásával más tudományokat könnyebben el lehet sajátítani. Kecskeméti 2019.

⁴⁸ Viskolcz 2003: 249–271.

⁴⁹ H. Hubert 2006: 85–96.

⁵⁰ Gyulai 2001: 225–244.; Szabó 2011.

⁵¹ Makkai 1952: 67.

⁵² Dienes – Ugrai 2013: 34.

⁵³ Balogh 1996: 88–90. TRE – TGYL Kgg.I.1. 314–316. fol.: 7.; Harsányi 1926: 15.

Sárospataki évei alatt szíven viselte a nők olvasni tanításának ügyét is, hiszen az volt a terve, hogy a férfiak mellett a nők is képesek legyenek a Bibliát olvasni.⁵⁴ Tolnai és társai tehát otthagyták egy időre Sárospatakot, de a mozgalmi szellem és ezzel összefüggésben a változtatás igénye olyan erős volt bennük, hogy minden állomáshelyükön rendkívül aktívan voltak jelen. Tolnai maga 1642 és 1644 között Miskolc prédikátora volt.⁵⁵ Az újító lelkesedése cseppet sem lohadt, ezt az is bizonyítja, hogy 1643-ban összevitatkozott egy miskolci polgárral. A negatív érzések mellett azonban szimpátiát is kiváltott a híveiből, Miskolcon is. 1649-ben került a vármegye elé egy végrendeletben foglalt ház ügye, méghozzá Vas Gergelyné Vadközi Zsuzsanna asszony kőházáé. A végrendeletkező pontosan megfogalmazza testamentumában, hogy „egy angliai academiában menendő tanuló deáknak nyolcz száz forintig” való összeget hagyott.⁵⁶ A rendelkezés azért is figyelemre méltó, mert ekkor Anglia igen ritkán volt célpontja a tanulni vágyó magyar ifjaknak. Az, hogy a miskolci Vas Gergelyné asszony éppen Angliát jelölte meg célpontul, valószínűleg valamilyen hatás eredménye. Ez a hatás pedig nem származhat máshonnan, mint az 1642 és 1644 között miskolci lelkész Tolnai Dali Jánostól,⁵⁷ aki maga is több évet töltvén Londonban, éppen az onnét származó puritán eszmék lelkes híve volt. Ha pedig miskolci hívei közül valaki úgy találta, hogy érdemes pénzt áldozni arra, hogy éppen Angliában képezzék a teológiát tanulmányozni vágyó miskolci ifjakat, akkor ebből csakis arra tudunk következtetni, hogy legalábbis a hívek némelyikében a Tolnai által prédikáltak befogadásra találtak. Sőt, ez az asszony olyannyira fontosnak tartotta az angliai tanulmányokat, hogy a háza árából egy miskolci diákon kívül még egy sajószentpéteri és egy szikszói „mesternek” is kívánt juttatni ugyanerre a célra.⁵⁸

Noha a források alapján úgy látszik, hogy neki és társainak az elsődleges célja az volt, hogy a nevében és dogmaiban, tantételeiben „kálvini” magyar református egyházban valóban érvényre juttassák a kálvini elveket, az akkorra már szilárdan kiépült egyházszerkezet ellenállt az újításoknak, és az 1646-ban tartott tokaji,⁵⁹ majd pedig a szatmárnémeti⁶⁰ zsinaton hivatalosan is állást foglalt a puritán tanok és terjesztőik ellen. Tolnai Dali sorsa ekkor ugyan az elbocsájtás volt, de később a puritánokkal rokonszenvező Lórántffy Zsuzsanna visszahelyezte a sárospataki katedrára. Tolnai Dali Jánosnak egyetlen művét ismerjük, amely

⁵⁴ Misák 2019: 68.

⁵⁵ HU-MNL-BAZL 1501. a. I. köt. 270.

⁵⁶ HU-MNL-BAZL 1501. a. I. VI. köt. 705.

⁵⁷ A végrendelet 1645-ben készült, tehát mindössze egy esztendővel Tolnai Dali János távozása után: HU-MNL-BAZL 1501. a. I. VI. köt. 419.

⁵⁸ HU-MNL-BAZL 1501. a. I. VI. köt. 706.

⁵⁹ Sárospataki Füzetek 1860: 145.

⁶⁰ Zoványi 1911: 149–182.

vitairat, s amely jól szemlélteti eszmevilágát és mentalitását: ez a *Dáneus* Rácai, azaz: A miatyánk felől igaz értelmű tanítóknak magok mentségére címet viseli. Az ő és társai hatása azonban ennél jóval jelentősebb. Már a tokaji zsinaton megemlégették a vele szemben állók, hogy „némelyik követője házanként tanítván a népet... Azonkívül magánházaknál magán-leányiskolákat szerveztek, nem elégedve meg a templomban való nyilvános katekizációkkal, melyek divatban voltak a reformáció kora óta, s a lelkeszi állás lealacsonyításával házanként leányok tanítójának tették meg magukat.”⁶¹ Ebből jól látható Tolnai és társai hatása már a hazatértük utáni első öt év alatt is. Tolnai az előbbi vádra még egyértelműbben artikulálta a pedagógiai reformok melletti elkötelezettségét: „... inkább kegyes és dicsérni való dolgok, mint ócsárlásra méltók, hiszen azt rendelte az apostol is, hogy mind alkalmas, mind alkalmatlan időben prédikálni kell az igét... A leányiskolák pedig vajha felállíttatnának nálunk is, miként idegen nemzeteknél!”⁶²

A szatmárnémeti, „nemzeti”-ként emlegetett zsinat célja a puritán eszmék teljes megtiltása volt, valójában azonban például a nőnevelés ügyét nemcsak elfogadta, hanem a zászlójára is tűzte: „nemcsak az iskolában a fiúgyermeknek, hanem a templomban a leányoknak és ifjú nőknek szorgalmas igyekezettel magyarázni kell...”⁶³ A zsinat idején hivatalban lévő Geleji Katona István erdélyi püspök által később megfogalmazott zsinati kánonok szerint: „Krisztus földi országában vagy a vitélő egyházban... nemzeti nyelvű iskolák is szükségesek. A mint tehát azokat a fiú-, úgy a leánygyermek és hajadonok számára minden városban és faluban ahol alkalmasan létrehozhatók meg kell nyitni, melyekben nem férfiakat, hanem... nőket kell tanítókul alkalmazni. Különben a feleséges kántorok avagy a kisebb népességű egyházakban a lelkeszek is eljárhatnak ebben, a kik a leánykákat elkülönítve kivált a nagyobb fiúktól, olvasni s ha nekik és szüleiknek tetszik, írni is tanítsák, hogy ennek segélyével az örök üdvösség tudományába és a kegyes életben kellően előhaladhassanak a kis káték alapján, a Biblia és más, felfogásukhoz alkalmazott könyvek olvasása nyomán, azután énekelhessék a zsoltárokat és más szent énekeket, s nagyobb haszonnal hallgathassák a prédikációkat.”⁶⁴

A szatmárnémeti zsinat után a puritán eszmék nem tűntek el, Tolnai és társai újabb tanítványokat neveltek. Az ő hatásuk a vidéki gyülekezetekben is tetten érhető, például Tokaj református gyülekezete telket is vett egy lányiskola

⁶¹ Zoványi 1911: 117–118.

⁶² Zoványi 1911: 125–126.

⁶³ Zoványi 1911: 193.

⁶⁴ Geleji Katona 1875: 68.

építésére.⁶⁵ Miskolc után Tokaj hívta meg első lelkésznek, és 1645–46-ban ott szolgált.⁶⁶ Itt is sikerült elérnie, amit korábban Miskolcon, hogy a városlakók hozzájáruljanak a peregrinusok külföldi egyetemi költségeihez. Az iskolák, kollégiumok tanári karában, a lelkészi hivatalokban egyre több puritán szellemiségű prédikátor és rektor jelent meg. Tályai B. Mihály ugyan egy évvel Tolnaiék Patakról történt távozása után lett a kollégium diákja, de azt követően tokaji tanító lett, majd pedig 1650-ben Groningenben tanult, 1651-ben pedig Amesius tanintézetében, a franekeri egyetemen.⁶⁷ Megjelent disputációját tokaji polgároknak ajánlotta, Somodi Istvánnak, aki a pártfogója volt, Bíró Jánosnak, az erdélyi fejedelem tokaji tiszttartójának, S. Szentpéteri János jegyzőnek, a tokaji tanácsnak és a prédikátornak.⁶⁸ Ha ezek mind nem is támogatták anyagilag, a pártfogóként megemlített Somodi János bizonyosan megtette. Ugyanezt láthatjuk Alistáli Farkas Jakab esetében is, aki a pataki tanulmányai befejeztével szintén tokaji rektor lett, később pedig puritán nézeteit tudatosan felvállalva ebben a szellemben készítette el a disputációit Leidenben és Utrechtben 1652-ben, illetve 1654-ben. Ez utóbbiban a nemességről értekezett, és Dienes Dénes szerint ebben „kifejtett nézetei az eszmélődő polgári öntudatról tanúskodnak”.⁶⁹ Ő is tokaji támogatóinak ajánlotta a munkáit,⁷⁰ csakúgy, mint a szintén puritán Szatmárnémeti Mihály.⁷¹ Ezeknek a puritán prédikátoroknak, tanítóknak a hatása a 17. századi iskolai tananyagban és a régió és Erdély nemességének a gondolkodásában is mély nyomokat hagyott. Az általuk használt biblikus, kegyes nyelv éppen úgy megjelent a magánlevelezésekben, még a politikai levelekben is, mint a naplókban vagy az emlékiratokban. Az északkelet-magyarországi mezővárosok polgárosodásában, paraszt-polgárainak közösségi felelősségvállalásában is megjelentek mindezek a hatások, és jelentősen hozzájárultak a városiasodás folyamatához. Tolnai Daliék tevékenységét erősítette Lorántffy Zsuzsanna puritánok iránti szimpátiája, ugyanis I. Rákóczi György fejedelem halála után az özvegy fejedelem-asszony valóságos puritán központtá varázsolta Sárospatakot. Sokuk tanácsára meghívta a korszak legjelentősebb pedagógusát, Comeniust is az udvarába,⁷² aki bár rövid ideig maradt Patakon, számos reformja kötődött ide, és a jelenléte megerősítette a korábban elindult folyamatokat.

⁶⁵ Dienes 2003: 239.

⁶⁶ „Tolnai János Uramat, Miskoltzról ide hozván, Karátszony havának huszadik napján statuál-tuk és fogattuk meg Tokaji fő Prédikátorságra, Ádám Mihály Biróságában”. Gulyás 1917: 15.

⁶⁷ Herepei 1965b: 469.

⁶⁸ RMK III. 1752.

⁶⁹ Dienes 2003: 240.

⁷⁰ RMK III. 1814. Idézi: Makkai 1952: 153–154.

⁷¹ RMK III. 2347, 2370, 2386.

⁷² Péter 2000: 15–17.

Az alábbiak összegzéseként elmondható tehát, hogy a puritanizmus a korábban feltételezettnél sokkal nagyobb hatást tett a régió kultúrájára, az oktatásra és a városfejlődésre, gondolkodásra egyaránt.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltár (HU-MNL-BAZML)

Miskolc Város Tanácsának iratai (1550–1910) – Tanácsülési jegyzőkönyvek (1569–1849) (IV. 1501.a.)

RMK – Régi Magyar Könyvtár

TRE – TGYL – Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye Levéltára.

Sárospataki füzetek. 1860. Sárospatak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balogh Judit 1996: Miskolczi Csulyak István és a magyar puritanizmus. *Új holnap: irodalmi, művészeti, társadalmi folyóirat* (41.) szept. 80–87.

Balogh Judit 1999: Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, Miskolc.

Bartók István 2017: *Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634540342>

Bíró Sándor – Szilágyi István – Bucsay Mihály – Varga Zoltán 1995: *A magyar református egyház története*. (Az Egyháztörténeti Tanszék kiadványai 1.) Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémia, Sárospatak.

Bunyitay Vincze – Karácsonyi János – Rapaics Raymund (szerk.) 1904: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitujítás korából, 1530–1535 = Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*. (II.) Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, Budapest.

Bunyitay Vincze – Karácsonyi János – Rapaics Raymund (szerk.) 1909: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitujítás korából, 1542–1547 = Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*. (IV.) Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, Budapest.

- Buzogány Dezső 2007: *Az úrvacsora tana Philipp Melanchthon teológiájában: különös utalással személyes levelezésére*. Risoprint, Cluj-Napoca.
- Császár Károly 1911: *Medgyesi Pál élete és működése; irodalomtörténeti tanulmány*. Budapest.
- Csepregi Zoltán 2012: A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Dienes Dénes 1998: Az első püspökválasztás a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. In: Dienes Dénes (szerk.): *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2–84.
- Dienes Dénes 2003: A tokaji református egyház története. In: Ulrich Attila (szerk.): *A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig*. (Tokaj: várostörténeti tanulmányok 3.) Tokaj Város Önkormányzata, Tokaj, 231–258.
- Dienes Dénes 2017: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*. Hernád Kiadó, Sárospatak.
- Dienes Dénes – Ugrai János 2013: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Hernád Kiadó, Sárospatak.
- Farkasdy Dezső 1990: A Károlyi-biblia keletkezéséhez. *Irodalomtörténeti közlemények* (94.) 5–6. 700–710.
- Freedman, Joseph S. 1997: The Career and Writings of Bartholomew Keckermann (d. 1609). *Proceedings of the American Philosophical Society* (141.) 3. 305–364. <https://doi.org/10.4324/9781003555674-8>
- Geleji Katona István (szerk.) 1875: *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbeszedett Geleji Katona István, az erdélyi igazhitű egyházak püspöke, 1649*. A Szatmári Református Egyházmegye, Szatmárnémeti.
- Gulyás József 1917: *Tokaji református papok*. Főiskolai Nyomda, Sárospatak.
- Gulyás László Szabolcs 2017: *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest.
- Gyulai Éva 2001: Csulyak Miskolc aus Miskolc. Das Schaffen von István Miskolci Csulyak in Miskolc (1612–1616) (Auszug). *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* (40.) 225–244.
- H. Hubert Gabriella 2006: Zsoltáréneklési vita a 17. század közepén. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (29.) 1. 85–96.
- Harsányi András 1940: Az ismeretlen Károlyi Gáspár. *Protestáns Szemle* (49.) 3. 77–82.

- Harsányi István 1926: *Miskolczi Csulyak István élete és munkái*. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen.
- Herepei János 1965a: Kolosi P. Dániel halálozási ideje. In: Herepei János (szerk.): *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. MTA Kutatási Ellátó Szolgálat Sokszorosító Üzeme, Budapest-Szeged, 445–447.
- Herepei János 1965b: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. MTA Kutatási Ellátó Szolgálat Sokszoros. Üzeme, Budapest-Szeged.
- Herepei János 1965c: Egy adat Szilvás-újfalvi Anderkó Imre életéből. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 1. kötet. 317–319.
- Horváth János 1957: *A reformáció jegyében, a Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kármán Gábor 2021: Johann Heinrich Bisterfeld és az erdélyi külpolitika, 1638–1643. *Századok* (155.) 3. 465–516.
- Kecskeméti Gábor 2019: A ráimizmus Magyarországon és Erdélyben. *Gerundium: egyetemtörténeti közlemények* (10.) 3–4. 65–83.
<https://doi.org/10.29116/10.29116/gerundium/2019/3-4/4>
- Keserű Bálint 1969: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (9.) 1. 3–46.
- Keserű Bálint 1971: Az Újfalvi-per jegyzőkönyve. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (10–11.) 1. 53–58.
- Kvacsala János 1892a: Az angol-magyar érintkezések történetéhez, 1620–1670: első közlemény. *Századok* (26.) 9. 709–719.
- Kvacsala János 1892b: Az angol-magyar érintkezések történetéhez, 1620–1670: második és befejező közlemény. *Századok* (26.) 10. 793–810.
- Leslie, Michael – Greengrass, Mark – Raylor, Timothy 1994: *Samuel Hartlib and universal reformation: studies in intellectual communication*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Luffy Katalin 2015: *„Romlás építőinek fognak neveztetni”: prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*. Csokonai Könyvtár. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Makkai László 1952: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Medgyesi Pál – Bayly, Lewis (szerk.) 2012: *Praxis pietatis az az kegyesség-gyakorlás, melyben bé-foglaltatik, mint kellyen az keresztyén embernek, Isten és a maga igaz ismértiben nevedetni, életét naponként az ő felelmére intézni, csendes lelki-ismérettel költeni, és futásának eltöltése után boldogul végezni*. <http://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/21982> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.

- Misák Marianna 2019: A puritán mozgalom és hatása a nőnevelésre. In: Misák Marianna (szerk.): *„Minden iskolába járó leány gyermektől...”: református nőnevelés a 16–19. századi Felső-Magyarországon*. 2. kiadás. Hernád Kiadó, Sárospatak, 68–79.
- Morgan, John 1988: *Godly learning: Puritan attitudes towards reason, learning, and education, 1560–1640*. Cambridge University Press, Cambridge [Cambridgeshire].
- Péter Katalin 2000: Lorántffy Zsuzsanna. In: Tamás Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna album*. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 15–17.
- Petrőczy Éva 2006a: *Puritánia: tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. (Historia litteraria.) Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Petrőczy Éva 2006b: Pengeváltás nélkül – Miskolczi Csulyak Gáspár és Telkibányai István vitája a puritánizmusról. In: Petrőczy Éva (szerk.): *Puritánia: tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. (Historia litteraria 20.) Universitas Könyvkiadó, Budapest, 110–122.
- Petrőczy Éva 2007: *„Nagyságodnak alázas lelki szolgálja”: tanulmányok Medgyesi Pálról*. (Nemzet, egyház, művelődés.) Barankovics István Alapítvány; Hernád Kiadó, Budapest, Debrecen.
- Restás Attila 2000: Keckermann retorikái: fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből. *Irodalomtörténet* (31.) 4. 477–497.
- Révész Imre 1938: *Magyar református egyháztörténet 1520–1608*. Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen.
- Szabadi István 2005: Némethi Ferenc és a reformáció. *Egyháztörténeti szemle* (6.) 2. 153–157.
- Szabó András 1987: Mágocsy Gáspár és András udvara. In: Várkonyi Ágnes R. (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 263–278.
- Szabó András 2011: Miskolci Csulyak István Heidelbergben. In: Kecskeméti Gábor – Tasi Réka (szerk.): *Bibliotheca et Universitas tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc, 119–128.
- Szegedi Kis István 2022: *A tiszta teológia főrészei Istenről és az emberről – Összefüggő táblázatokban magyarázva és a tudósok tanításaival szemléltetve*. Ford. Buzogány Dezső. Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, Kolozsvár.
- Szimonidesz Lajos 1942: A sárospataki ref. főiskolában és Sárospatak környéke iskoláiban használt ismert és ismeretlen tankönyvek. *Magyar Könyvszemle*, 410–413.
- Tóth Zsombor 2021: A kora újkori börtön-írás és börtönirodalom eszme- és irodalomtörténeti kontextusairól: Bethlen Miklós fogarasi rabsága (1676).

április 23. – 1677. március 31.). *Irodalomtörténet: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének folyóirata* (102.) 2. 169–190.

Turnbull, George Henry 1947: *Hartlib, Dury and Comenius: gleanings from Hartlib's papers*. University Press of Liverpool, Liverpool.

Viskolcz Noémi 2003: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia: a Bisterfeld-könyvtár*. (Kárpát-medence koraújkori könyvtárai.) Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.

Zoványi Jenő 1911: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest.

Zoványi Jenő 1977: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. (Humanizmus és reformáció.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Zoványi Jenő 1986: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. (Reprint – az Állami Könyvterjesztő Vállalat reprint sorozata.) Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest.